

KAI KURIE LIETUVOS MODERNIOSIOS ARCHITEKTŪROS ĮPAVELDINIMO ASPEKTAI. POSTMODERNIZMO ATVEJIS

Martynas MANKUS

Vilniaus Gedimino technikos universitetas, Vilnius, Lietuva
El. paštas martynas.mankus@gmail.com

Santrauka. Moderniosios paveldosaugos akiratyje vis dažniau atsiduria vadinamojo moderniojo paveldo objektai. Dauguma šio laikotarpio pastatų neatitinka formalaus 50 metų cenzo, – saugomiems objektams keliamo reikalavimo. Atitinkamai sudėtingiau nustatyti ir jų vertingąsias savybes, o tai dažnai tampa konfliktų objektu. Tokios architektūros pavyzdžiai sparčiai nyksta arba vertės klausimas svarstomas realios grėsmės jų fizinei būklei akivaizdoje. Straipsnyje siekiama apžvelgti moderniojo paveldo įpaveldinimo kriterijų nustatymo kontekstą, atkreipiant dėmesį į vieną „jauniausių“ laikotarpių – postmodernizmo architektūrą. Keliant hipotezę, kad atitiktis konkrečiai istorinei ir stilistinei krypčiai laikytina vertės ženklui, aptariamos postmodernizmo architektūros chronologinė ir estetinė vertinimo perspektyvos bei jos raiškos bruožai.

Reikšminiai žodžiai: Lietuvos architektūra, postmodernizmas, architektūros paveldas, vertė.

Įvadas

2016 metai Lietuvos paveldosaugoje buvo pažymėti Kelių policijos pastato ženklu. Diskusijos dėl 1983–1985 m. suprojektuoto ir pastatyto architektų Gyčio Ramunio ir Kęstučio Pempės objekto Giraitės g. Vilniuje išsaugojimo arba nugriovimo perspektyvų plačiai nuskambėjo viešojoje erdvėje, buvo nagrinėjamos naujienų portaluose ir mokslinėse konferencijose. Polemika apie atskiro objekto istoriją, reikšmę, vertę ženklina moderniojo architektūros paveldo platesnio konteksto ir jo verčių sampratų problemas.

Straipsnyje analizuojamos XX a. 8–9 dešimtmečių Lietuvos architektūros, siejamos su postmodernizmo fenomenu, vertinimo klausimai. Šis laikotarpis aktualus keliais aspektais: tuo metu statyti objektai neatitinka vertinant objektus ir vietoves taikomo formalaus 50 metų cenzo, todėl pakliūna į tam tikrą paveldo „rizikos grupę“; taip pat jis priklauso vėlyvojo modernizmo periodui (maždaug 1970–1990 m.), pasižyminčiam savitais kūrybiniais ieškojimais. Postmodernizmo architektūra straipsnyje suprantama kaip integrali platesnio modernizmo palikimo dalis, o pokario architektūros objektų vertinimas patenka į moderniojo paveldo problematikos lauką. Lyginamos postmodernizmo bruožų turinčių architektūros objektų verčių nustatymo aplinkybės Lietuvoje ir kitose šalyse, atkreipiant dėmesį į tokio paveldo keliamas kontroversijas. Aptariant postmodernizmui priskiriamą architektūrą Lietuvoje, keliami jos autentiškos raiškos klausimai bei sociokultūrinės, chronologinės ir estetinės apibrėžtys.

Vadovaujamosi nusistovėjusiomis paveldo sampratomis, remiamasi G. Ashworth ir P. Howard apibrėžimu, kad paveldas „yra viskas, ką žmonės nori išsaugoti arba rinkti“, o pastaruoju metu į jį „vis dažniau žvelgiama (...) kaip į procesą“ (Ashworth, Howard 2008: 17). Paveldas suprantamas ne tik kaip statiškas objektas, bet ir kaip postmodernus išteklius. Atitinkamai įpaveldinimas suvokiamas kaip „su konkrečiu asmeniu, įvykiu ar sociokultūrinium reiškiniu susijusių *autentiškų* vietų, pastatų, artefaktų ar tradicijų pripažinimas vertingais, saugotinais ir perduotiniais ateities kartoms, dažniausiai atliekamas oficialiųjų šioje srityje besispecializuojančių ir valstybės finansuojamų pareigūnų rankomis“ (Čepaitienė 2013: 268). Paveldas turi būti vertinamas objektyviai, o naujas paveldas privalo būti integruotas į paveldosaugos sistemą. Nustatant vertinimo kriterijus, atkreipiamas dėmesys į moderniosios paveldosaugos nuostatas, kad prigimtinių verčių nėra, jos yra priskiriamos, daugybinės, kintamos, nebendramatės ir konfliktuojančios (de la Torre 2013).

Straipsnio tikslas – apsvarstyti vėlyvojo sovietmečio architektūros palikimą bendresniame paveldo paradigmu kontekste, įvardinant XX a. pokario modernizmo ir postmodernizmo palikimo vertinimo iššūkius. Tai siekiama įgyvendinti apžvelgiant požiūrių į modernųjį paveldą įvairovę, nustatant galimas jo vertinimo gaires, išskleidžiant estetines ir chronologines to laikotarpio architektūros perspektyvas. Neatmetant prielaidos, kad minimo laikotarpio

objektų galimą įpaveldinimą lemia ir administraciniai mechanizmai bei viešųjų ryšių veiksmai, siekiama identifikuoti būdingus postmodernizmo architektūros bruožus, apsvarstyti potencialias šios krypties architektūros vertes.

XX a. pokario modernizmo ir postmodernizmo architektūros paveldas Vakaruose

XX a. antrosios pusės architektūra yra kolektyvinio kultūrinio paveldo dalis. Tačiau dėl jos kiekio, mastelio, sudėtingumo, trumpesnio kultūrinio ir ekonominio gyvavimo nebūtų tikslu ją vertinti remiantis XIX a. pab.–XX a. pr. susiformavusia paveldosaugos teorija ir praktika. Pasauliniu kultūros paveldu besirūpinančios kultūros organizacijos ir asociacijos UNESCO, ICOMOS yra priėmusios daugybę dokumentų ir deklaracijų, nusakančių gaires, kaip reikėtų saugoti XX a. pokario modernizmo architektūrą. Tarptautiniu mastu taip pat gerai žinomos organizacijos *Docomomo*, *20th Century Society*, Tarptautinė architektų sąjunga (*Union Internationale des Architectes – UIA*), besirūpinančios XX a. pokario modernizmo architektūros paveldu ir postmodernizmo architektūra kaip integralia to paveldo dalimi, jo vertinimu ir dokumentavimu. „Moderniuoju paveldu“ laikomas architektūros paveldas nuo XIX a. pabaigos (Bandarin 2003: 4). XX a. pabaigoje atsiranda ir atskiras įvardinimas „pokario paveldas“, panašiu metu imti kelti ir jo vertės klausimai, ryškiausi pokario architektūros pavyzdžiai imami įtraukti į saugomo kultūros paveldo sąrašus.

Paveldo vertės kriterijai nuo XIX a. pabaigos buvo svarstomi įvairiomis kategorijomis: estetinėmis, edukacinėmis, istorinėmis, ilgainiui jas papildant socialiniais, ekonominiais aspektais. Tarp mėginimų apibendrinti specifškai modernios architektūros objektų ir vietovių reikšmę paminėtini JAV *Docomomo* padalinio parengti vertinimo kriterijai: objektas turi būti pastatytas modernizmo laikotarpiu (apie 1920–1970 m.) ir atitikti šešis kriterijus – technologinį, socialinį, meninį ir estetinį, pavyzdinį, įtakos, vientisumo / autentiškumo (*Docomomo US 2017*). XX a. pabaigoje vis dažniau akcentuojamas paveldosaugos kintamumas ir reliatyvumas, jį apibrėžiama kaip „sudėtingas ir nuolatinis procesas, apimantis nustatymą, kas yra paveldas, kas ir kam jį naudoja, kaip juo rūpinasi, kaip jį interpretuoja ir pan. Sprendimai, kaip saugoti ir ką saugoti, dažniausiai yra paveikti kultūrinio konteksto, socialinių tendencijų, politinių ir ekonominių jėgų – šie veiksniai patys nuolat kinta (Avrami *et al.* 2000: 7)“.

Iš XX a. antrosios pusės moderniosios architektūros pavyzdžių į UNESCO pasaulio paveldo sąrašus yra įtraukti tokie objektai kaip Brazilijos miestas (arch. O. Niemeyer,

L. Costa, 1956 m.) ar Sidnėjaus opera (arch. J. Utzon, 1973 m.), tačiau dėmesys atkreipiamas ne tik į išskirtinius, „ikoniskus“ objektus. Prieš keletą metų viešojoje erdvėje (visų pirma, JAV ir JK) kilo susidomėjimo brutalizmo architektūra banga¹, buvo svarstoma apie jo reikšmę ir vertingąsias savybes. Toks dėmesys turi ir gana utilitarių priežasčių: minėto laikotarpio pastatams, statytiems prieš 40–60 metų, iškyla reali nugriovimo grėsmė. Dėl tų pačių priežasčių neturėtų stebinti ir vėliau kilęs dėmesys keliais dešimtmečiais vėlesnei postmodernizmo architektūrai.

Kai kuriose šalyse atskiri postmodernizmo paveiktos architektūros, atsiradusios XX a. 7-ame dešimtmetyje, objektai imami įtraukti į saugotinių pastatų registrus, pripažįstant laikotarpio ir estetinės krypties svarbą. Tarp ryškiausių pavyzdžių paminėtinas *Vanna Venturi* gyvenamasis namas (arch. R. Venturi, 1962–1964 m., saugojimo statusas patvirtintas 2016-11-10). Jo paraiškoje pažymima, kad objektas „įkūnija išskirtinius architektūros stiliaus bruožus <...>; autorius yra architektas <...>, kurio kūryba itin paveikė istorinę, architektūrinę, ekonominę, socialinę ir kultūrinę miesto, sandraugos ar šalies plėtrą; turi dizaino elementų, detalių <...>, reprezentuojančių didelę inovaciją“ (*Nomination of historic building... 2015*). Antrojo laipsnio apsauga² suteikta komerciniam centrai *No.1 Poultry* (arch. J. Stirling, suprojektuotas 1994–1998 m., saugojimo statusas patvirtintas 2016-11-28). Jis apibūdinamas kaip „nepralenkta komercinio postmodernizmo pavyzdys; <...> iliustruoja esmines postmodernaus urbanizmo vertybes – kontekstualumą įvertinant aplinkinių pastatų mastelį ir medžiagas“ (*Historic England 2016*). Į JAV Nacionalinį istorinių vietų registrą įtrauktas Portlando municipalinis pastatas (arch. M. Graves, 1982 m.), parengtas detalus jo rekonstrukcijos projektas.

Tačiau už sėkmės istorijas dažnesni yra atvejai, kada reikšmingi laikotarpio statiniai yra griaujami. Vienas pavyzdžių – Nyderlandų šokio teatras (arch. OMA / Rem Koolhaas, 1987 m.). Pripažinto architekto pirmasis realizuotas objektas turi aiškių postmodernizmo architektūros raiškos bruožų: drąsios, netikėtai susikertančios formos, ryškios spalvos (fasadų koloristika, didžiulis pano ant lauko sienos). 2015 m. buvo paskelbta apie pačio šokio teatro transformaciją, atitinkamai pakeičiant ir pastatą, 2016 m. pradžioje teatras pradėtas demontuoti. Projekto autoriams beliko įvykdyti savotišką pastato nematerialaus įamžinimo aktą – nuotraukomis dokumentuoti pastato griovimo procesą.

¹ Pavyzdžiui, sukurta internetinė duomenų bazė <http://www.sos-brutalism.org/>.

² *Grade II* protection* – Jungtinėje Karalystėje vidurinis (iš 3-ų) apsaugos lygmuo, suteikiamas ypač svarbiems pastatams.

Pokario architektūros paveldas tarptautiniu mastu susiduria su bendrais išsaugojimo iššūkiais: pripažinimo ir apsaugos trūkumu, aiškių saugojimo principų stoka, valstybės dalyvavimo paveldosaugos procesuose mažėjimu. Stebint tarptautinę įpaveldinimo praktiką, atkreiptinas dėmesys, kad būtent nevyriausybinės organizacijos atlieka esminį vaidmenį identifikuojant, atrenkant ir propaguojant paveldą. Sėkmingiausi paveldo integracijos į miestų sociokultūrinės ir urbanistinės struktūras pavyzdžiai dažnai susiję su tinklaveikos visuomenei būdingų informacinių ir komunikacinių priemonių (socialinės grupės, daugiakanalė komunikacija) įtraukimu.

Lietuvos pokario modernizmo paveldo vertinimo iššūkiai

Lietuvos postmodernizmo, kaip ir viso pokario modernizmo, architektūra visuomenėje neretai yra vertinama itin kritiškai. Iš dalies sutampant ir susikertant skirtingų visuomenės grupių – miesto bendruomenių, profesinių organizacijų, verslo ir valstybinių institucijų – požiūriams bei interesams, paveldo klausimas neretai tampa kontroversijų subjektu. Kontroversijų identifikavimas vertas atskiro dėmesio, nes, anot sociologės A. Yanevos, jos „pavaizduoja dizainą ir socialinę erdvę labai dinamiškai. <...> Stebint ryškėjančias kontroversijas, galima pastebėti paprastai nematomas socialines ir politines architektūros dimensijas“ (Yaneva 2012: 77). Tokias kontroversijas lemia daug iššūkių, su kuriais susiduria Lietuvos pokario modernizmo paveldas.

Laiko iššūkis nužymi pernelyg trumpą laiko distanciją suvokti, apmąstyti ir įvertinti nesenos praeities paveldą. Pastebima, kad paveldas yra dabarties produktas, o prieš 200 metų praeitis buvo suvokiama kaip tikroviškesnė nei šiuolaikinėje visuomenėje, kuriai praeitis tapo, anot garsios istoriko D. Lowenthalio metaforos, „užsienio šalimi“. Pastebima globali tendencija, kad laikas tarp pastato sukūrimo ir saugojimo bei konservavimo sparčiai mažėja. „Dėl didėjančių (paveldo) apsaugos ambicijų laiko tarpas tarp pastatymo momento ir imperatyvo saugoti susitraukė nuo dviejų tūkstančių metų iki beveik nulio“ (OMA 2010). Taip pat dėl trumpos laiko distancijos modernųjį paveldą įprasta lyginti su ikimoderniuoju pirmojo nenaudai.

Estetiniu požiūriu Rytų Europa dažnai siejama su pilkais, anoniminiais, prastos kokybės pokario statiniais, masinė tipinė pokario architektūra dominuoja daugumoje miestovaizdžių. Tą lėmė ideologinės priežastys, nes komunistinis etosas siekė suprojektuoti nediferencijuojamas klasinės struktūros miestus (Zarecor 2014: 257). Antra vertus, architektūros istorikas D. Crowley, analizuodamas sovietinę architektūrą, siūlo ją sąlygiškai skirstyti į dvi fazes.

Anksčiau minėta „pigė, paprasta, industrinė architektūra, skirta būstui ir darbo aplinkai – biurams, gamykloms <...>, universali, visur ir bet kur tinkanti architektūra“ priklausytų pirmajai fazei – *pirmajam socialistiniam modernizmui*. O su *antruoju socialistiniu modernizmu* siejami „virtuoziški <...>, meistriški statiniai, demonstruojantys technologijų galimybes, <...> plačių užmojų architektūra“ (Crowley 2017). Dažniausiai tai visuomeniniai pastatai ir dalis jų, kurie priklauso paskutiniam sovietiniam dešimtmečiui, gali būti įvardinami kaip žingsnis antrojo socialistinio modernizmo link. Plačiau žiūrint, modernioji architektūra visada pasižymėjo savo estetinė autonomija, apie architektų ir visuomenės estetinių horizontų nesutapimą diskutuojama nuo modernybės projekto pradžios. Jau 1976 m. JAV architektas ir kritikas B. Brolin teigė: „akivaizdu, kad visame pasaulyje moderniosios architektūros ir planavimo idėjos žlugdavo tuomet, kai architektai ignoruodavo naudotojų socialines ir estetines vertybes“ (Brolin 1976: 8). Tačiau galima išvelgti ir elementaresnes priežastis – dauguma sovietinių objektų statyta visuotinės stokos sąlygomis, naudojant pigias medžiagas, ir todėl, anot architektūros istorikės M. Drėmaitės, „negražiai sensta“. Architektūrologai ragina neįsitraukti į diskusijas „gražu – negražu“, žvelgti labiau holistiškai, neatsiejant estetikos nuo kitų svarbių komponentų: „šiuo atveju estetikai suteikiamas integralus vaidmuo: ne vienas tyrėjas sutinka, kad estetinis aspektas slypi veik kiekviename architektūrinio objekto lygmenyje: pradedant objekto funkcija, forma, konstrukcija, baigiant tokiais svarbiais dalykais, kaip tvarumas ar žmogaus gerovė“ (Štelbienė 2014: 30). Tačiau grožis ir estetika nėra nekaltos sąvokos, kaip teigė filosofas J. Ranciere, estetika visada turi politinę dimensiją. Jis estetiką įvardino ne kaip savarankišką discipliną, o kaip specifinį „meno identifikacijos režimą“, arba specifinį būdą, kuriuo apibrėžtame istoriniame ar socialiniame kontekste menas identifikuojamas kaip menas (Rancier 2011: 22).

J. Ranciere'o estetikos politinis aspektas ypaš ryškus sovietiniame kontekste, kur šio laikotarpio architektūros palikimo svarbą iškreipia *ideologizuotas* požiūris. Lietuvoje susiklostęs komplikotas istorijos ir atitinkamai paveldo vaizdinys visuomenėje. Todėl į sovietinio laikotarpio architektūros palikimą žvelgiama kaip į sovietinės priespaudos režimo liudininką ir pasekmę. Represyvaus režimo materialusis paveldas gali būti suvokiamas kaip traumuojantis, susijęs su skaudžiais išgyvenimais ar kaip neigiamų atsiminimų saugykla. Tam apibrėžti egzistuoja negatyviojo arba konflikcinio paveldo³ sampratos. Taip pat pastebima

³ Taip pat vartojami terminai: „neigiamas“, „disonuojantis“, „konfliktuojantis“, „ginčytinas“, „sunkus“, „žeidžiantis“ paveldas ir pan.

sovietmečiu sukurtos urbanizuotos aplinkos bendresnė sociokultūrinė įtaka, pavyzdžiui, M. Adomėnas, rašydamas apie sovietinius daugiabučius, teigia, kad jie „<...> ne tik išreiškia ir primena specifinį sovietinį visuomenės modelį, bet ir nustato bendruomeninio gyvenimo formą, brukdami į savo gyventojų sąmonę sovietines mąstymo ir socialumo struktūras“ (Adomėnas 2010: 249). Tačiau kiek ir koks sovietinis paveldas gali būti susijęs su sprespaudos reprezentacijomis ir sukeliantis tikrą disonansą, ir ar toks paveldas negatyvus bei konfliktiškas? Lietuvoje įstatymiškai nustatyta, jog sprendžiant dėl teisinės apsaugos nekilnojamosioms kultūros vertybėms reikalingumo nevertinami objektai, kuriuose vaizduojama arba kurių sudedamoji dalis yra sovietinė bei nacistinė simbolika (Teisės aktų registras 2014), tačiau didžioji dalis sovietinių pastatų ideologinių simbolių prasme yra neutralūs. Kultūros istorikė R. Čepaitienė išskiria tris sovietinio paveldo komponentus: 1) oficialųjį sovietinės valdžios ir ideologijos paveldą; 2) pasipriešinimo totalitariniams režimams (nacistiniam ir sovietiniam) paveldą; 3) sovietinės kasdienybės paveldą (Čepaitienė 2014: 199). Dažnas vėlyvojo sovietmečio objektas priklausytų paskutinei grupei. Į vadinamąjį kasdienybės paveldą atsigrežia ir tarptautinės paveldosaugos organizacijos, pavyzdžiui, vienas iš *Docomomo* tikslų yra „kruopščiai tikrinti ir kitus moderniojo paveldo pavyzdžius. Ši nauja šiuolaikinio paveldo įtraukimo į sąrašus politika apimtų pastatus ir artefaktus, paprastai iškrentančius už labiau tradicinės paveldosaugos ribų. Todėl *Docomomo* siekia įtraukti į sąrašus „paprastąjį“ paveldą, *de facto* atspindintį kitą to paties reiškinių, tai yra modernybės kitiškumo, pusę (Casciato 2007: 23)“.

Su urbanistine plėtra, nuosavybės formų kitimu susiję paveldo *funkcinės kaitos* iššūkiai. Postmodernizmo bruožų turinčių visuomeninių objektų perspektyvinė funkcinė kaita mažiau tikėtina, o komercinės paskirties pastatai susiduria su jų formos ir turinio pakitimais anksčiau, nei spėjamos apsvarstyti galimos vertingosios jų savybės. Rekonstruoti įdomūs postmodernizmo paveikti „Rėdos“ (arch. E. Miliūnas, 1986 m.) ir „Kalniečių“ (arch. E. Miliūnas, 1988 m.) prekybos centrai Kaune, neaiškios „Šeškinės“ prekybos centro (arch. G. Baravykas, K. Pempė, G. Ramunis, G. Dindienė, 1985 m.) perspektyvos. Pasaulinėje praktikoje taikomo architektūros adaptyvaus pritaikymo (*adaptive reuse*) galimybės kol kas vis dar lieka neišnaudotos.

Chronologinė, estetinė ir sociokultūrinė Lietuvos postmodernizmo architektūros vertinimo perspektyvos

Pagal pasaulinę paveldosaugos praktiką rekomenduojama architektūros objektus į registrus įtraukti vadovaujantis tipologiniais, chronologiniais, stilistiniais kriterijais

(Ballester 1994: 8). Teminiai pjūviai lemia objektų reprezentaciją, priklausymas tam tikrai unikaliai tipologijai, laikotarpiui, stilistinei srovei identifikuoja architektūros kūrinių kitų objektų kontekste. Tai taip pat leidžia apibrėžti vertingąsias objekto savybes ir nustatyti galimą reikšmingumo lygmenį.

Kalbant apie XX a. 7–8 dešimtmečių postmodernizmo architektūrą Lietuvoje, ją galima vertinti chronologiniu arba estetiniu aspektu. Pirmuoju aspektu ji pakliūtų į vadinamojo socialistinio modernizmo laikotarpį. Šis sąlygiškas terminas, išvirtinėjęs architektūros istorijoje (Drėmaitė 2012: 155), apibrėžia baigtinį laikotarpį po 1955 m. iki vėlyvojo sovietmečio (ICOMOS 2013). Postmodernizmo laikotarpis chronologiniu aspektu iškomponuotų kaip vėlyvojo socialistinio modernizmo kūrybinių ieškojimų rezultatas. Socialistinio modernizmo architektūra kaip atskiras tarpsnis yra paveldosaugos akiratyje⁴, tačiau vertinant griežtai chronologiškai šio laikotarpio bendras vertybes apibrėžti būtų sudėtinga.

Estetiniu aspektu dalį anksčiau minėto laikotarpio pastatų galima būtų priskirti postmodernizmo architektūrai. Tai globalesnis vektorius, kuris leistų apibrėžti Lietuvos architektūrą platesniame pasaulinės architektūros kontekste. Postmodernizmas neabejotinai yra Vakarų pasaulio reiškiny, ir sovietinėje erdvėje jis reikšėsi nesant postmodernybės sąlygų, ir iš esmės nesant postmodernizmo diskurso. Visgi vėlyvojo sovietmečio ideologinis „atšilimas“ lėmė meninės ir kultūrinės raiškos pokyčius, didesnę saviraiškos laisvę. Mene ir architektūroje tai pasireiškė savitomis raiškos pliuralizmo tendencijomis, kurioms būdingi savi stilistiniai bruožai ir estetika. Todėl, anot V. Petrulio, „būtent ši įvairovė, ar tai būtų vėlyvasis modernizmas, ar postmodernizmas, ar dar kitaip suformuluota architektūrinė pažiūra, yra pakankamas argumentas šiems objektams vertinti“ (Petrulis 2006: 141).

Kalbant apie įvairius postmodernizmo aspektus sovietinėje architektūroje, urbanistikoje, viešosiose erdvėse, būtina nepamiršti ideologinio dėmens, hierarchizavusio objektus pagal svarbą ir jų vertę tuometinėje sociopolitinėje sistemoje. V. Petrulis, rašydamas apie politiką ir architektūrą sovietmečio Lietuvoje, pažymi, kad „tyrinėjant šio laikotarpio architektūrinę kultūrą, kaip ir bet kurią kitą kultūros formą, labai svarbu išskirti du lygmenis – *oficialųjį* ir *neoficialųjį*“ (Petrulis 2007: 107). Antra vertus, šie abu lygmenys buvo persipynę. Kiek kitokio požiūrio laikosi antropologas

⁴ ICOMOS tarptautinio mokslinio komiteto, skirto XX amžiaus paveldui, darbo grupė *SocHeritage (Conserving the Heritage of Socialist Realism and Socialist Modernism)*, <http://socheritage.com/>, <http://socialistmodernism.com/>.

A. Yurchak, atmesdamas dualistines oficialios ir neoficialios kultūros, sprespaudos ir pasipriešinimo, valstybės ir liaudies dichotomijas ir teigdamas, kad daugeliui sovietinių piliečių buvo natūralu tapatintis su socializmo vertybėmis ir idealais, tuo pat metu savo kasdieninėse praktikose nuolat perinterpretuojant minėtas socialistinės valstybės normas ir taisykles (Yurchak 2005: 282). Vėlyvuojū sovietmečiu atsirado erdvės fenomenas, kurį architektūros istorikė I. Weizman sieja su tam tikra disidentine praktika: „ilgainiui, architektūrinis pasipriešinimas pasireiškė kaip *atsisakymas* dalyvauti laikomais neteisingsiais projektuose, dominavusios architektūros kalbos ir normų *ardymas* ar kaip *pasitraukimas* į privačią popierinės architektūros erdvę ar slaptą pedagoginę praktiką“ (Weizman 2014: 7). Apibendrinant galima teigti, kad postmodernizmo architektūra Lietuvoje iki 1990 m. nepriklausė oficialiajam sovietinės kultūros diskursui ir atspindėjo neideologizuotas architektūros raidos tendencijas ir nesuvaržytą kūrybą.

Vienas iš požiūrių į tokių globalių sociokultūrinių reiškinių kaip modernizmas ir postmodernizmas analizė būtų jų lokalios raiškos vertinimas. Modernybė (ir atitinkamai postmodernybė, kuri šiame tekste traktuojama kaip modernybės produktas) gali būti lokali ir pasižyminti vietinio sociokultūrinio konteksto paveiktais bruožais. Šiems lokaliems bruožams analizuoti nuo XXI a. pr. moksliniame diskurse susiformavo „daugybinė“, „alternatyvios“, „mobili“, „lokalios“ modernybės sampratos. Kaip teigia sociologas Sh. Eisenstadt, „viena svarbiausių termino „daugybinė modernybė“ implikacijų yra tai, kad modernybė ir vakarietiškas nėra identiški; Vakarų modernybės modeliai nėra vienintelė „autentiška“ modernybė, nors jie yra istorinis precedentas ir išlieka atskaitos tašku kitiems (modeliams)“ (Eisenstadt 2000: 22). Modernybė (ir modernizmas bei postmodernizmas) Lietuvoje, kaip ir daugelyje kitų šalių, gali būti vertinamas kaip individualus sociokultūrinis modelis, turintis savo vertingų saugotinių bruožų⁵.

Postmodernizmo architektūros vertės kriterijai ir atranka

Lietuvos paveldosauga savo esminėmis nuostatomis atliepia tarptautinės paveldosaugos principus. Bendrieji vertės kriterijai nusakyti Nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo,

⁵ Kelti architektūros vietinės raiškos klausimus galima ir iš postkolonijinės teorijos perspektyvos. Ši teorija, įsitvirtinusi XX a. 10-ajame dešimtmetyje, kurios sritis – kolonializmo poveikį patyrusios kultūros, politiniai galios ir dominavimo klausimai, šiuo metu vis plačiau taikoma visų pirma literatūroje ir dailėje. Postkolonijinė teorija besiremianti analizė leistų kelti klausimus, kokios reikšmės konkrečiai architektūrinei raiškai buvo priskiriamos sovietų imperijos, kokias vertybes galėjo perteikti okupuotų šalių architektūra ir t. t. Šie ir panašūs klausimai galėtų būti atskiro platesnio tyrimo dalis.

atrankos ir reikšmingumo lygmens nustatymo kriterijų apraše (Apraše): „(objektų ar vietovių vertinimas tiesiogiai susijęs su laikmečio kultūrinio tapatumu – poreikiu išsaugoti kultūros paveldo objektą ar vietovę. Vertinimas atliekamas vadovaujantis ne vyraujančiais įsitikinimais, bet remiantis pagarba ir pakantumu kitoms kultūrinio tapatumo formoms“ (Teisės aktų registras 2005).

Kitos Aprašo vertinimo aplinkybės, reikšmingumo ir atrankos kriterijai ne visada yra pritaikomi sovietmečio architektūrai vertinti. Pavyzdžiui, pagal 8.2 punkto nuostatą (priklausymas istorinėms struktūroms), nemažai pokario modernizmo ir postmodernizmo paveldo liktų už vertinimo ribų. Akivaizdu, kad nemaža dalis vėlyvojo sovietmečio objektų yra atskirai stovintys monumentalūs pastatai (Kelių policijos pastatas Vilniuje; Karo ir darbo veteranų pensionatas Kaune (dab. Panemunės senelių namai), 1985 m., arch. A. Kančas; Alytaus savivaldybės administracinis pastatas, 1989 m., arch. S. Juškys) ir jų integracija į urbanistines struktūras nelygiavertė.

Estetiniai aspektai minimi Aprašo 8.5 punkte, kalbant apie objektus, kurie yra „akivaizdūs konkreto istorinio laikmečio, pripažintų meninio stiliaus ar srovės, pažangiausių ir (ar) meniškiausių laikmečio architektūrinių sprendimų atstovai“. Laikantis nuostatos, kad atitiktis stilistinės krypties charakteringiems bruožams laikytinas vertybe, tai galėtų būti pagrindu vertinti ryškiausius postmodernizmo architektūros pavyzdžius.

Akivaizdu, kad paveldo verčių sistema taip pat nėra sustingusi ir nepajudinama, laikui bėgant, kinta jų svarba, atsiranda naujų vertinimo aspektų. Pavyzdžiui, anksčiau svarbiu buvęs retumo kriterijus, minimas Aprašo 12.3 punkte, moderniajai architektūrai sunkiau pritaikomas. Taip pat kritikuotinas objekto ir vietovių būklės kriterijus (Aprašo 22.5 punktas), taikomas vykdant atranką, – pavyzdžiui, Jungtinės Karalystės paveldo atrankos bendrieji principai nurodo, kad fizinė būklė negali būti kriterijumi vertinant objektus (Principles of selection for listing buildings 2010: 6).

Pastaruoju metu atsiranda bandymų apibrėžti ir specifines postmodernizmo architektūros vertes, jie paprastai susiję su pačios postmodernizmo architektūros raiška. Kartu su dvigubu kodavimu pagrindiniai postmodernizmo architektūros bruožai įvardinami kaip kontekstualizmas, istorizmas, koliažinė erdvė ir eklektika, metaforų ir simbolių naudojimas, aliuzionizmas ir ornamentalizmas (Mankus 2014: 226). Atitinkamai postmodernizmo architektūrą siekiama charakterizuoti ir saugoti kaip apibrėžtą istorinį laikotarpį, kuriam būdingos tam tikros estetinės reprezentacijos. Pažymėtina, kad, priskirdami vieną ar kitą architektūros objektą postmodernizmo estetinei krypčiai, turime atkreipti dėmesį į anksčiau minėtas chronologines

ir estetines architektūros vertinimo perspektyvas, o tokių objektų vertės kriterijai turėtų būti integruoti į bendras moderniosios architektūros vertinimo taksonomijas.

Paveldo išsaugojimo ir puoselėjimo sistemą sudaro paveldo politika, objektų inventorizacija, atranka ir saugojimas, komunikacija. Tai rekomenduojama ir esminiuose tarptautiniuose dokumentuose, pavyzdžiui, Europos Tarybos Ministrų komiteto 1991 m. rekomendacijoje Nr. R (91) 13 valstybėms narėms dėl XX a. architektūros paveldo apsaugos (Council of Europe... 1991). Nors Lietuvos paveldosaugos sistemoje iš esmės atsispindi visi minėti elementai, labiausiai trūksta sistemingos ir reprezentatyvios inventorizacijos. Neseni mėginimai – 2008 m. Kultūros paveldo departamento, 2016 m. Kultūros paveldo komisijos inicijuoti sovietinio laikotarpio išskirtinių architektūros objektų sąrašai kol kas niekaip nepaveikė Kultūros vertybių registro atnaujinimo. Pagrindas tokiai inventorizacijai galėtų būti publikuoti darbai, kuriuose analizuojama ir nušviečiama sovietinio laikotarpio architektūra. Įdomus kaimyninės Latvijos atvejis, kai nacionalinio paviljono 2014 m. Venecijos architektūros bienalėje kuratoriai, keldami klausimą „ar buvo Latvijoje modernizmas“, ekspozicijos ašimi pasirinko modernizmo architektūros pavyzdžių atranką. Natūrali duomenų kaupimo tąsa būtų tarptautinėje paveldosaugoje paplitusi tęstinė inventorizacija ir atrinkti bei viešinami preliminarieji (*tentative*) ar bandomieji saugotinių objektų sąrašai.

Lietuvos kultūros politika numato, kad paveldą vertina valstybės deleguotos institucijos. Pagal LR nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymą, Kultūros paveldo departamentas prie Kultūros ministerijos „inicijuoja ir organizuoja kultūros paveldo objektų skelbimą valstybės saugomais“ (Teisės aktų registras 1994). Tai atitinka paveldo tyrinėtojos Laurajane Smith analizuotą „profesionalųjį paveldo diskursą“ arba „specialistinį“ požiūrį, kai į kultūros paveldo vertes žiūrima direktyviai iš valdininko perspektyvos. Tokiam direktyviam keliui yra iniciatyvinė alternatyva „iš apačios“, kylanti iš įvairių visuomenės grupių. Tai dažnai atsispindi ir tarptautiniuose paveldosaugos dokumentuose bei rezoliucijose. ICOMOS San Antonio deklaracija skelbia, kad „supratimas apie objekto reikšmingumą priklauso nuo tų, kurie yra su juo susiję ir laiko savo istorijos dalimi“ (ICOMOS 1996). Iš paveldosaugos procesuose dalyvaujančių įvairių subjektų grupių – valstybės, vietinių ir tarptautinių paveldosaugos organizacijų, profesinių susivienijimų (architektų, inžinierių ir pan.), švietimo ir mokslo institucijų, privataus sektoriaus, nevyriausybinių organizacijų – būtent pastarosioms (interesų arba patariamosioms grupėms, arba *advocacy group*) tarptautinėje erdvėje tenka vis didesnis vaidmuo

moderniosios paveldosaugos procesuose. Lietuvoje prisimintinas „Lietuvos“ kino teatro judėjimas, kuris, nors ir buvo orientuotas ne į tipinio pastato, bet į viešosios erdvės išsaugojimą, yra ryškus bendruomenių keliamo vertės klausimo pavyzdys. Su tokių bendruomeninių judėjimų ir organizacijų plėtra bei vystymu sietinos paveldosaugos perspektyvos.

Išvados

XX a. Lietuvos pokario modernizmo ir postmodernizmo architektūra ne tik iliustruoja apibrėžtus vietas ir laikotarpio socialinius, ekonominius ir kultūrinius procesus, bet yra ir pasaulinių architektūros procesų dalis. Moderniosios ir postmoderniosios architektūros universaliosios kategorijos sovietiniu laikotarpiu lėmė jos priėmimą ir paplitimą abejojose „geležinės uždangos“ pusėse. Nors retrospektyviai žiūrint pastebima, kad Lietuvos postmodernizmo architektūra užima nišinę vietą XX a. vyraujančioje modernizmo raiškoje, ji laikytina individualiu lokaliai modernybės atveju, turinti individualių raiškos bruožų. Norint apibrėžti ir suvokti Lietuvos architektūrą tarptautiniame kontekste, būtina vertinti visų jos istorijos raidos etapų palikimą, iš kurių vienas būtų postmodernizmo architektūra.

Ją vertinant, didžiausi kylantys iššūkiai – laiko distancijos, ideologinio ir estetinės raiškos vertinimo, funkcinės kaitos – kelia grėsmę architektūrinio paveldo vientisumui. Nors Lietuvos modernizmo ir postmodernizmo architektūros chronologija bei plėtros periodai yra identifikuoti ir ne kartą analizuoti, specifinių šio paveldo vertinimo gairių nėra. Svarstant apie šios architektūros palikimą siūloma vadovautis jai būdingais bruožais bei chronologiniais, estetiniais, tipologiniais modeliais.

Iš paveldo sistemos – politika / inventorizacija / atranka / viešinimas – Lietuvoje pažymėtina inventorizacija kaip būtinas legitimizuoti elementas, nes, nesant inventorizacijos ir tyrimų, neįmanoma nustatyti objektų santykinių unikalumo verčių. Nesudarius vadinamųjų bandomųjų sąrašų neretai kyla stichinė įpaveldinimo būtinybė kaip vienintelis būdas išsaugoti atskirus objektus. Paveldosauga tokiais atvejais tampa konfliktinės padėties centriniu komponentu – kaip gynėja nuo liberaliosios rinkos hiperefektyvumo, dažniausiai vertinančio tik naują statybą.

Paveldo diskurso kūrimo dalyviai yra ne tik valstybės institucijos, bet ir nevyriausybinių organizacijų bei privačios iniciatyvos. Su direktyviniu įpaveldinimo būdu supriešintas iniciatyvinis būdas įtraukiant suinteresuotas organizacijas ir bendruomenes lemtų platesnį atstovavimą, didesnį interesų įsiliejimą bei patį paveldosaugos legitimumą bei užtikrintų informacinę ir komunikacinę sklaidą.

Literatūra

- Adomėnas, M. 2010. Sovietinė architektūra kaip visuomeninio gyvenimo forma, *Naujasis Židinys – Aidai* 7–8: 249–251.
- Ashworth, G.; Howard, P. 2008. *Europos paveldas. Planavimas ir valdymas*. Vilnius: Versus aureus.
- Avrami, E.; Mason, R.; de la Torre, M. (sud.). 2000. *Values and heritage conservation: research report*. The Getty Conservation Institute, Los Angeles.
- Ballester, J. M. 1994. Opening speech in Twentieth-century architectural heritage: strategies for conservation and promotion, in *Proceedings Colloquy organised by the Council of Europe with the Austrian Ministry of Science and Research and the Bundesdenkmalamt*, 11–13 December 1989, Vienna, Austria. Strasbourg: Council of Europe Press.
- Bandarin, F. 2003. *Foreword in world heritage papers 5: identification and documentation of modern heritage* [interaktyvus]. UNESCO World Heritage Centre, Paris [žiūrėta 2017 m. sausio 7 d.]. Prieiga per internetą: <http://whc.unesco.org/document/6806>
- Brolin, B. 1976. *The failure of modern architecture*. London: Cassel and Collier Macmillan Publishers Ltd.
- Casciato, M. 2007. Modern monuments and heritage at risk, in *Heritage at risk special edition edited by ICOMOS*. The Soviet Heritage and European Modernism. Berlin: Hendrik Baessler Verlag.
- Council of Europe Committee of Ministers. 1991. *Recommendation No. R(91)13 of the Committee of Ministers to Member States on The Protection of the Twentieth-Century Architectural Heritage* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804bde8d>
- Crowley, D. 2017. *Komunistinio laikotarpio ultramodernių pastatų likimas Rytu Europoje* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.archfondas.lt/leidiniu/alf-02/david-crowley-velyvojo-komunistinio-laikotarpio-ultramoderniu-pastatu-likimas-rytu-europoje>
- Čepaitienė, R. 2013. Kultūrinės atminties sovietizacija, iš A. Nikžentaitis (sud.). *Atminties daugiasluoksniskumas: miestas, valstybė, regionas*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Čepaitienė, R. 2014. Destinies of the Soviet heritage in the Post-Soviet Lithuania. To protect is not allowed to destroy. Where shall we put the comma?, iš S. Musteata (sud.). *Two Decades of Development in Post-Soviet States: Successes and Failures*. Iasi: Institutul European.
- de la Torre, M. 2013. Values and heritage conservation, *Heritage & Society* 60(2): 155–166. <https://doi.org/10.1179/2159032X13Z.00000000011>
- Docomomo US. 2017. *How to evaluate modern buildings and sites* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 m. sausio 7 d.]. Prieiga per internetą: http://www.docomomo-us.org/register/how_to_evaluate
- Drėmaitė, M. 2012. Moderniosios architektūros paveldas Lietuvoje: teorinis aspektas, *Journal of Town Planning and Urbanism* 36(3): 149–160. <https://doi.org/10.3846/20297955.2012.732481>
- Eisenstadt, S. N. 2000. Multiple modernities, *Daedalus* 129(1): 1–29.
- Historic England. 2016. *No.1 Poultry, List Entry Summary (Historic England)* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.historicengland.org.uk/listing/the-list/list-entry/1428881>
- ICOMOS. 1996. *San Antonio deklaracija* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.icomos.org/en/charters-and-texts/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/188-the-declaration-of-san-antonio>
- ICOMOS. 2013. *Socialist Realism and Socialist Modernism. World Heritage Proposals from Central and Eastern Europe*. ICOMOS – Journal of the German National Committee VIII. Berlin: Hendrik Baessler Verlag.
- Yaneva, A. 2012. *Mapping controversies in architecture*. London and New York: Routledge.
- Yurchak, A. 2005. *Everything was forever, until it was no more*. Princeton: Princeton University Press.
- Mankus, M. 2014. Postmodernizmo idėjų raiška XX a. 8-ojo ir 9-ojo dešimtmečių Lietuvos architektūros darbų konkursuose ir neįgyvendintuose projektuose, *Mokslas – Lietuvos Ateitis – Science – Future of Lithuania* 6(3): 225–233. <https://doi.org/10.3846/mla.2014.34>
- Nomination of historic building, structure, site or object* [interaktyvus]. 2015 [žiūrėta 2016 m. gruodžio 20 d.]. Prieiga per internetą: <http://www.phila.gov/historical/Documents/8330%20Millman%20Street%20Nomination.pdf>
- OMA. 2010. *Venice Biennale: Cronocaos* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: <http://oma.eu/projects/venice-biennale-2010-cronocaos>
- Petruolis, V. 2006. Stilistinės sovietmečio architektūros vertinimo prielaidos, *Urbanistika ir architektūra* 30(3): 134–142.
- Petruolis, V. 2007. Politika architektūroje: reiškinio prielaidos sovietmečio Lietuvoje, *Darbai ir dienos* 2007(48): 101–118.
- Principles of selection for listing buildings* [interaktyvus]. 2010 [žiūrėta 2017 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/137695/Principles_Selection_Listing_1_.pdf
- Rancier, J. 2011. *The politics of Aesthetics*. London, New York: Continuum.
- Štelbienė, A. 2014. Architektūros kokybė. Etika, estetika ir tapatybė, iš L. Nekrošius, V. Petrušonis, E. Riaubienė (sud.). *Architektūros kokybės kriterijai*. Vilnius: Technika.
- Teisės aktų registras. 1994. *Lietuvos Respublikos Nekilnojamojo kultūros paveldo apsaugos įstatymas, 1994 m. gruodžio 22 d. Nr. I-733* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9BC8AEE9D9F8/QRYvdzPtKp>
- Teisės aktų registras. 2005. *Nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo, atrankos ir reikšmingumo lygmenų nustatymo kriterijų aprašas, 2005–04–15* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9A8B1926C66E/BswYGYLkYX>
- Teisės aktų registras. 2014. *Lietuvos Respublikos kultūros ministro įsakymas „Dėl Nekilnojamųjų kultūros vertybių vertinimo, atrankos ir reikšmingumo lygmenų nustatymo kriterijų aprašo patvirtinimo pakeitimo“, 2014 m. lapkričio 12 d. Nr. IV-813* [interaktyvus], [žiūrėta 2017 m. sausio 8 d.]. Prieiga per internetą: <https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.9A8B1926C66E/BswYGYLkYX>

Weizman, I. 2014. *Architecture and the paradox of dissidence*. London and New York: Routledge.

Zarecor, K. E. 2014. Architecture in Eastern Europe and Former Soviet Union, iš E. G. Haddad, D. Rifkind (sud.). *A critical history of contemporary architecture: 1960–2010*. London and New York: Routledge.

SOME ASPECTS OF RECOGNIZING LITHUANIAN MODERN ARCHITECTURE AS PROTECTED HERITAGE. CASE OF POSTMODERNISM

M. Mankus

Abstract

Recently, objects of the so-called “modern heritage” have been gaining more and more attention from heritage protection institutions. The majority of buildings of the period does not comply with the formal 50-year age requirement applicable to protected objects. Respectively, it is more complicated to establish their valuable qualities, and this often provokes all kinds of conflicts. Samples of such architecture decline, or the issue of their value is resolved in the presence of actual threat to their physical condition. By taking into consideration one of the “youngest” periods – the architecture of postmodernism, the article aims at reviewing the context of fixing the criteria for recognizing modern architecture as protected heritage. With a hypothesis being raised that compliance with a certain historical and stylistic trend should be considered a sign of valuable architecture, the chronological and aesthetic evaluation perspectives of postmodern architecture and features of its expression are discussed in the article.

Keywords: Lithuanian architecture, postmodernism, architectural heritage, value.